

Т.К.Захарченко

Гімназія „Надія” (м.Бердянськ)

МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ В БЕРДЯНСЬКОМУ ПОВІТІ (XIX ст.)

На основі аналізу міжетнічних відносин Бердянського повіту показані особливості шлюбно-сімейних відносин у німців та менонітів і значення діяльності окремих особистостей у структурних установах міської та повітової адміністрації.

Тематика, пов'язана з особливостями міжетнічних відносин у німців та менонітів, неодноразово піднімалась у традиційній історіографії. У сучасних умовах розвитку історичної науки вона вийшла на новий етап, де використовуються можливості архівного матеріалу. Так, фонди Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Одеської області, Центрального державного архіву АРК надають можливість конструктивного, всебічного аналізу особливостей міжетнічних відносин та визначення місця німців і менонітів в соціальній інфраструктурі повіту.

Актуальність теми полягає в тому, що вона має і практичну вагомість в контексті сучасних міжетнічних відносин у регіоні, де мешкають представники понад 60 національностей.

Загальна колонізація південних земель сучасної України була обумовлена задачами засвоєння нових територій. Російський уряд спрямовував на таку політику вагомі зусилля, що складались із комплексної програми облаштування південних земель та врегулювання соціальних відносин¹. Специфіка країн Російської імперії визначалась економічною відсталістю, тому уряд заохочував до колонізації всі бажані народи. Але переїзд до України не міг в короткий строк поліпшити або радикально змінити положення самих емігрантів, бо тут вони зіткнулися з низкою труднощів як кліматичного, так і економічного характеру². До цих проблем додалась ще одна значна перешкода – ускладнення міжетнічних відносин, особливо в період адаптації.

Особливістю даного регіону було те, що основна маса переселенців – 50%³ була російськомовною, православною із центральної частини Російської імперії. Друга половина колоністів являла собою суміш майже всіх європейських етносів.

Політика російського уряду щодо розташування поселень мала цілеспрямовану направленість. По різні боки річки або водосховища були розташовані болгарські та українські села або російські та німецькі поселення. Крім етнічної приналежності вони різнилися і конфесійно. Такі обставини поселення влаштовували царизм, але виступали перешкодою в генезисі міжетнічних відносин.

Колоністи німці та меноніти селилися компактно. Це було обумовлено декількома причинами: по-перше, конфесійними особливостями переселенців, причому російський уряд гарантував їм свободу віросповідання на нових землях; по-друге, те, що в міжнаціональних відносинах важливу роль відігравали мова та культура спілкування; по-третє, моноконфесіональна приналежність менонітів не передбачала можливості суспільства з лютеранами або католиками. Враховуючи ці фактори, російський уряд надавав у розпорядження цих переселенців землю цілими ділянками⁴.

Першим поселенцем з Німеччини на північному Приазов'ї (надалі Бердянський повіт) згідно з архівними даними, ще в 1789 р. був Іоган Іоганович Гіберт, що облаштувався в колонії Мунтау⁵. У 1803–1805 рр. перша хвиля переселенців заснувала материнські колонії на узбережжі річки Молочної. Здебільшого це були колонії менонітів: Гальбштадт, Гальбштадт ремісничий, Мунтау, Шенау, Фішау, Лінденау, Блюмштейн, Мюнстерберг, Альтонау (усі 1804 р.), Тігенгаген, Бломенорт, Розенорт, Шензе, Тіре (усі 1805 р.), Ладекоп і Петерсгаген (1805 р.), Фюрстенау (1806 р.), Рікенау (1811 р.), Ліхтфельт (1819 р.)⁶.

Перші дев'ять колоній менонітів Бердянського повіту в складі 256 родин одержали в користування 13 280 десятин землі⁷, крім цього держава зобов'язалася надати на кожну німецьку та менонітську родину гроші в розмірі 500 крб., численні пільги в торгівлі та підприємстві, звільнення від військової служби. Надаючи пільги при переселенні окремим народам, російський уряд мав за мету не тільки швидке облаштування регіону, але й бажання стабілізації соціальної напруги, аж до того, що саме німці стануть надійною опорою царизму в боротьбі з селянським рухом в Україні⁸. Однак, незважаючи на пільги та обіцянки російського уряду, колонізація Північного Приазов'я мала досить повільний характер. Інтенсифікація темпів колонізації залежала як від економічного стану в німецьких князівствах (економічні кризи підштовхували до пошуку нових земель), так і від цілеспрямованої демографічної політики російського уряду (необхідність в робітниках в умовах розкладу кріпацтва на півдні України), тому російський уряд декілька разів змінював умови колонізації. У подібній ситуації тільки ризиковані люди наважились покинути рідну домівку та з малими дітьми шукати притулку в пустельних степах

України. Мабуть, тому середній вік перших переселенців на Молочні води був десь 45-47 років. Кожне сімейство, що складалось, як правило, з батьків із двома-трьома малолітніми дітьми, мало свідчення про чесне і гарне поводження і знання землеробства⁹, бо, взагалі, перші переселенці були хліборобами.

Архівні матеріали свідчать, що на початку ХІХ ст. згідно з умовами переселення, на південь України переїжджали переважно заможні та сімейні колоністи. Політика царського уряду щодо сімейного стану колоністів мала під собою певний зміст. По-перше, він полягав у тому, що сім'я була менш підвладна думці про повернення на батьківщину, як це траплялось у першій хвилі колонізації Росії; по-друге, в тому, що конфесійна замкненість менонітських товариств стримувала бажання та можливості міжконфесійних шлюбів; по-третє, що саме сім'я була спроможна на успішну організацію господарської діяльності в складних умовах адаптації.

Але сам шлюб мав особливе значення в етносоціальних відносинах у німців та менонітів, які стосувались форм організації та ведення домашнього господарства на підставі своїх власних традицій та звичаїв.

Шлюбний вік визначався ступенем зрілості юнака чи дівчини, а саме конфірмацією. Дівчата дорослішали раніше (мова йде не про фізіологічну зрілість), але все-таки не могли одружитися до моменту водохрещення. До цього дівчина повинна була пройти школу домашнього господарства, а юнак обов'язково заробити грошей у своїх сусідів у наймах. Шлюб укладався за згодою батьків, причому, звичайно, не дивлячись на матеріальний статок. Не мав великого значення і вік нареченого чи нареченої. Так, у колонії Альтонау Бердянського повіту Іоган Корнеус Фаст мав дружину Гертруду на 22 роки молодше за себе¹⁰, а мешканець тієї ж колонії Яков Корнемиров Дридгер був старіше своєї дружини на 33 роки¹¹. У колонії Шенау колоніст Мартін Борн мав дружину Агнесу на 13 років старіше за себе¹². Надалі, вже в період господарського розвитку колоністських поселень, серед менонітів та німців також можна було зустріти сім'ю, де відзначалась значна вікова різниця. Однак причиною подібної ситуації були зовсім інші фактори. Перш за все, вікова різниця не була перешкодою при укладенні династичних шлюбів, коли батьки наречених об'єднували капітал; по-друге, особливості релігійних норм спонукали до моноконфесійних шлюбів в межах спільноти, а національні традиції підтримували моральний кодекс сім'ї.

Таким чином, у німців та менонітів шлюб мав свої закономірності. Він залежав як від віку, так і від особливостей релігійних традицій, причому критерієм оцінки молодят могли бути лише їх конфесіональна приналежність та добropорядність. Весільний обряд – вінчання – відбувався за законами Російської держави. Після весілля молодята в німецьких та

менонітських родинах згідно з релігійними традиціями заводили своє окреме господарство¹³. Батьки допомагали їм грошима, але ні в якому разі не торкались їх сімейного життя. Воно проходило за патріархальними звичаями, де голова – чоловік, жінка – мати, рівна з чоловіком у правах, а діти у всьому підкоряються батькам. Кожний з родини постійно мав свої сімейні обов'язки та ретельно їх виконував. Мандрівники ХІХ ст. зауважили, що “дивлячись на житло менонітів, можна подумати, що там більше нічого і не роблять, крім того, що постійно миють, чистять та скоблять”¹⁴.

Здається, що сімейне життя менонітів було недоторкане і не підлягало ніякому впливу з боку сусідніх етнічних груп. А.Фадєєв в своїх спогадах натякає на те, що менонітська сім'я майже еталон шлюбно-сімейних відносин, бо “меноніти більш нравні, згуртовані, великі прихильники порядку”¹⁵.

Однак треба визначити, що ідеалізація німецької та менонітської сім'ї, притаманна окремій частині дослідників, має негативні наслідки для аналізу проблеми в цілому. На думку російського дослідника проф. Н.Ф.Бугая, “для подолання небезпеки ідеалізації національної сторони німецького етносу в Росії ... необхідно об'єктивне дослідження проблеми міжетнічних відносин німців з іншими етносами, щоб виховувати культуру міжетнічних відносин, толерантність, і все це на підставі загальнодержавного патріотизму”¹⁶.

Аналіз джерел ХІХ ст. дозволяє припустити, що сучасники тієї епохи, наперекір захоплюючись економічним добробутом менонітів і німців, замовчували основну проблему: складності міжетнічних і міжконфесійних відносин. Проблема дійсно була. Так, у фондах державних архівів Одеської, Дніпропетровської області та державному архіві Харківської області¹⁷ можна знайти матеріали кримінальних справ за період 1800–1920 рр. Щодо колоній Бердянського повіту. Чимало справ свідчать про те, що вже в перший період адаптації серед німців та менонітів траплялись і розбійні напади¹⁸, наклепи в поліцію щодо одновірців¹⁹, недбайливе відношення до спільного майна²⁰ чи підпільне виробництво горілки²¹ або необережність з вогнем²².

Такий стан справ не влаштував колоністське керівництво, тому вироки суду були вкрай сурові та жорсткі. Але слід зауважити, що саме загальна превенція (попередження) мала позитивні наслідки для всього німецького та менонітського співтовариства. І хоч українці, росіяни та інші народи найчастіше називали колоністів сектантами²³, однак добровільно йшли до них на роботу. Причому менонітське та німецьке співтовариство мало право вибору добропорядного робітника з сусідніх селищ.

Так при обиранні пастуха для випасу овець перевагу віддавали ногайцям²⁴.

Треба зауважити, що менонітське співтовариство досить тривалий час всіма силами пручалося проникненню в його коло інших конфесій. Однак подібна ситуація в умовах соціально рухомого півдня України довго зберігатися не могла. Економічний розвиток провокував необхідність розширення товарно-грошових відносин і вихід за межі менонітського конгломерату. Тому в міжетнічних відносинах Бердянського повіту вже в період адаптації відбуваються значні зміни, про що свідчать окремі факти з життя менонітського конгломерату. Так, у 1840 р. в менонітському хуторі Юшанле було засновано навчальний заклад для підготовки фахівців-садівників, де мали можливість придбати навички землеробства не тільки менонітські діти, а й українські та татарські хлопці²⁵. А в 1858–1863 рр. в менонітських колоніях на р.Молочній проходило навчання ремісничої справи вже болгарських хлоп'ят²⁶.

Надалі міжетнічні відносини визначались переважно не тільки економічними та культурними стосунками, вони залежали і від політичних обставин, які торкались всіх національних спільнот. Наприклад, під час Кримської війни (1853–1856 рр.) німці та меноніти Бердянського повіту виявили себе як дійсні патріоти нової батьківщини. Мова йде навіть не про те, що окрема частина німців Нейгофнунгської волості взяла участь в мобілізації та бойових діях на фронтах²⁷, а про те, що в скрутні часи (в листопаді 1854 р.) німецькі та менонітські колонії зважились на притулок у себе в колоніях 1 500 чоловік поранених (за умовами договору з російським урядом керівництво німецьких та менонітських співтовариств зобов'язалося прийняти тільки 132 поранених)²⁸. Крім того, в 1854 р. молочанські та німецькі колонії надали суттєву продуктову допомогу солдатам на фронті. Так, колоністи Бердянського округу (німці) надіслали 80 відер кислої капусти, 15 чвертей квасолі, 2 пуди корпій²⁹. А молочанські колонії додали 330 чвертей вівса, 124 чвертей картоплі, 837 пудів квашеної капусти в діжках, 5 пудів корпій, 36 пудів тканини для бинтів, 885 сорочок, 295 простирадл, багато масла, сиру, м'яса. Весь цей скарб меноніти розташували на 2 000 підводах та відправили до Сімферополя³⁰. Цей епізод з життя німців та менонітів дає можливість визначити і характер стосунків між владою та колоністським співтовариством, бо сам таврійський губернатор Г.В.Жуковський віддав розпорядження про державну нагороду окремих керівників менонітської та німецької громади.

Вагомий внесок у розвиток соціальної інфраструктури повітового міста Бердянськ було здійснено завдяки діяльності окремих представників німецького та менонітського етносу.

Це було помітно в роботі Бердянської міської ратуші, бердянських повітових земських зборів, діяльності ссудо-зберігальних товариств, релігійних організацій, у суспільному житті, де серед керівників, чиновників, фахівців, меценатів було чимало німців та менонітів, таких як П.П.Шмідт, І.П.Матіас, Р. фон Дезін, П.Едігер, П.Тіссен, А.Зудерман і багато інших.

Іван Пилипович Матіас тільки рік (1861–1862 рр.)³¹ очолював виконавчу та законодавчу владу в місті, однак у спогадах сучасників можна знайти ключові слова, щоб визначити його роль на посаді мера. Цей період характеризувався сучасниками як один із найбільш складних в історії міста. Бердянськ палахкотів епідеміями азійської холери, дифтерії, віспи. Найбільше страждали ослаблені фізично від голоду діти. У деяких районах міста дитяча смертність досягла 70% від захворілих, більше за всіх постраждала “німецька слобода”, де рівень смертності перевищив 73%³². Великі зусилля робив І.Матіас для того, щоб змінити ситуацію на краще. Записи в щоденнику бердянського чиновника В.К.Крижанівського свідчать про те, що міський голова Матіас із власних коштів допомагав страждаючим і співгромадянам, що бідують. “У люту стужу він роздавав громадянам дрова, вугілля і, природно, хліб”³³. Такі дії мали негативні наслідки і для його здоров’я, тому на чергових виборах голови ратуші, які в місті відбувались щороку, Матіас не виставив свою кандидатуру. І вже як приватна особа разом з іншими місцевими суспільними діячами він займався меценатством, залучаючи до цієї шляхетної справи членів своєї родини.

З розвитком соціально-економічної інфраструктури міста ще більше загострювалася проблема всіх заштатних містечок – шляхи. В Бердянську до цієї проблеми додавалася ще одна – повені, тому місту та порту вкрай необхідний був хвилеріз. Нестача коштів у бюджеті міста та обставини (мова йде про Кримську війну) відтягали його будівництво на невизначений термін. Нарешті уряд згадав і про провінційне повітове місто, бо спеціальним розпорядженням Міністерства шляхів сполучення 19 серпня 1861 р. для участі в проектуванні і будівництві хвилеріза в Бердянськ був відряджений штабс-капітан інженер Роберт Петрович фон Дезін³⁴. У складних економічних умовах при гострому дефіциті міського бюджету Роберт фон Дезін зумів визначити пріоритети будівництва хвилеріза і під’їзних шляхів до порту. Тривале листування з вищим губернським начальством³⁵ стомило інженера, і він взявся за справу з іншого боку. Так, фон Дезін переконав начальника порту зобов’язати капітанів торговельних кораблів, що заходили в місто за зерном без баласту, привозити різний камінь, бажано кругляк. Таким чином для будівництва хвилеріза з’явився дешевий будівельний матеріал. Правда, повільно просувалися

справи: останній камінь упав на морське дно тільки в 1868 р. До цього часу інженер Роберт фон Дезін придбав чималу популярність у місті як суспільний діяч. Він з великим задоволенням читав наукові лекції про азоровські порти, турбувався про будівництво залізниці від Харкова до Бердянська³⁶ і навіть грав ролі в спектаклях Бердянського драматичного театру. Розуміючи насущні проблеми міста, інженер-фахівець домігся відмежування ділянки землі в центрі міста (на Митній площі) під міський сад. Однак свій останній задум щодо благоустрою міста він завершити не встиг. 17 квітня 1870 р. йому було запропоновано з'явитися на будівництво Ливонської залізниці³⁷. За свідченням сучасників, місто з великим жалем розлучалось з "цирим земляком". Але знову Бердянську поталанило: замість одного вибулого етнічного німця до міста прибув інший. У 1876 р. на посаду начальника порту і міста був призначений Петро Петрович Шмідт. Саме йому довелося доводити до логічного кінця справу, початі Робертом фон Дезіном. За десять років керівництва містом він декілька разів, в протипагу міської ратуші, віддавав тверді розпорядження та накази. Серед "незручних" розпоряджень П.Шмідта міська мерія визначала: податки на бруківки та шляхи, закладення саду в центрі міста, саме там, де пропонував фон Дезін, але заперечувала ратуша. Однак бруківки, вимощені в центральній частині міста з "баластового кругляка", виявилися кращими в Росії³⁸, а міський сад, посаджений за власні кошти П.Шмідта, розв'язав проблему підтоплення і дозволяв для мешканців Бердянська. І найважливіше, що ці культурні цінності збереглися до наших днів.

Взагалі в місті та повіті ставлення автохтонного населення до німців та менонітів було принаймні добросусідським. В.К.Крижанівський вважав німців акуратними, дбайливими, гарними хазяїнами, про що свідчать численні записи в його щоденниках. Узагалі, спираючись на наративну інформацію з щоденника, можна вказати декілька припущень:

- у невеличкому містечку та його повіті взагалі були відсутні шовіністичні та націоналістичні погляди, бо ставлення до сусіда або до людини взагалі залежало тільки від її поведінки в суспільстві. Про це свідчить окремий запис в щоденнику Крижанівського. Мова йде про поховання німця А.Фота морозним ранком у січні 1865 р. На жаль, в щоденнику не надається інформація, ким був цей німець та чим займався, але той факт, що на поховання зібралось майже все населення містечка, свідчить про те, що це був поважаний громадянин³⁹;

- значення діяльності німців та менонітів у соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку Бердянського повіту та адміністративних установах міста Бердянська було визначено їх сучасниками;

- німецьке та менонітське народонаселення Бердянського повіту не відокремлювало себе від автохтонного населення краю;
- діяльність окремих представників німецького та менонітського етносу була пов'язана з фінансовими витратами, але вони все ж залишались меценатами;
- діяльність більшості німців та менонітів не була розрахована на заохочення та нагороди;
- еталоном міжетнічних відносин можна вважати толерантність, яка була притаманна мешканцям Бердянського повіту.

До цього треба додати, що німці та меноніти в умовах нової батьківщини зберігали риси національної самосвідомості, естетичних ідеалів, почуттів, смаків, норм, які відбивались в їх історичній та національній визначеності. Вони не претендували на особливе місце в структурі міжетнічних відносин, а багато добрих справ ставали відомі вже після їх смерті.

Примітки

¹ *Центральний державний історичний архів України.* – Ф.1710, оп.1, спр.527, л.54–156.

² *Бобылева С.И.* Немецкие колонисты и их влияние на социально-экономическое развитие юга Украины первой половины XIX ст. // *Вопр. германской истории.* – Д., 1995. – С.19.

³ *Памятная книга* Таврической губернии / Под ред. А.К.Вернера. – Симф., 1889. – С.225.

⁴ *ПСЗРИ.* – С.Пб., 1830. – Т.ХХІІ. – №16654.

⁵ *Державний архів Одеської області.* – Ф.89, оп.1, спр.357, арк.25–26. – Далі: ДАОО.

⁶ Там само.

⁷ *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации. – С.Пб., 1869. – С.123.

⁸ *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. – О., 1998. – С.218.

⁹ *ДАОО.* – Ф.89, оп.1, спр.375, арк.1–3.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ *Материалы по географии и статистике* России, собранные офицером генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. Павлюкович. – С.Пб., 1862. – С.280.

¹⁴ *Отечественноеведение.* Т.2. Южный край по рассказам путешественников, ученым исследованиям: Учебное пособие для учащихся. Д.Семенов. Издание О.К.Семеновской. – С.Пб., 1871. – С.221.

¹⁵ *Фадеев А.* Воспоминания. – О., 1897. – С.48.

¹⁶ Бугай Н.Ф. Российские немцы. Научно-информационный бюллетень / Die Russlanddeutschen Wissenschaftliches Informationsbuletin. – М., 2002. – №3. – С.81.

¹⁷ *Державний архів Харківської області.* – Ф.369, оп.1, спр.2439.

¹⁸ *ДАОО.* – Ф.6, оп.1, спр.818, арк.35.

- ¹⁹ Там само.– Ф.89, оп.1, спр.42, арк.432–433.
- ²⁰ Там само.– Ф.6, оп.1, спр.827.
- ²¹ Там само.– Спр.872.
- ²² Там само.– Спр.582.
- ²³ Там само.– Спр.890, арк.54.
- ²⁴ *Постников В.* Молочанские и хортицкие колонии // Сельское хозяйство и лесоразведение.– С.Пб., 1882.– Т.11.– С.45.
- ²⁵ *Книга Петгольца* // Современник.– 1865.– Т.107.– №4.– С.374.
- ²⁶ *Epp D.* Chirtlizer Mennonitenf Yerech einer Derstellung des Entwerr colungaganges dareelben.– Odessa, 1889.– S.172.
- ²⁷ *Stumpp K.* Die Swaben-Kolonien bei Berdjansk // Heimatbuch.– 1957.– S.44.
- ²⁸ *Кожескин А.Г.* Помощь немецкого населения Таврической губернии российской армии во время Крымской войны 1853–1856 гг. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея.– 1993.– №3.
- ²⁹ *Маркевич А.И.* Таврическая губерния во время Крымской войны.– Симф., 1905.– С.67.
- ³⁰ *Центральний архів Автономної Республіки Крим.*– Ф.26, оп.1, спр.15011.– Далі ЦА АРК.
- ³¹ *Щоденник В.К.Крижанівського (1862–1869 рр.)* // Бібліотека Бердянського державного педагогічного університету.– Відділ рідкісної книги.– Далі: ББДПУ.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *ЦА АРК.*– Ф.27, оп.1, спр.370, арк.270.
- ³⁵ Там само.– Арк.271.
- ³⁶ *Одесский вестник.*– 1866.– 5 янв.
- ³⁷ *ЦА АРК.*– Ф.27, оп.1, спр.370, арк.278.
- ³⁸ Там само.– Ф.24, оп.1, спр.1550, арк.25–26.
- ³⁹ *Щоденник В.К.Крижанівського* від 14 січ. 1865 р. // ББДПУ.

Надійшла до редколегії 14.01.04